

नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास

सखिशरण सुवेदी

सहप्राध्यापक

sashi.subedi@gmail.com

सार

एक हजार वर्षको इतिहास बोकेको नेपाली भाषाको उत्पत्ति कुन मूल भाषाबाट विकास भएको हो भन्ने विषयमा मत भिन्नता रहेको छ। भारोपेली भाषा परिवारको कुन शाखाबाट विकास भएको हो भन्नेमा भाषाविद्हरूका बिच मत भिन्नता देखिएको छ। अधिकांश विद्वानहरू भारोपेली परिवारको शतम् वर्गमा पर्ने आर्य इरानेली शाखाको आर्य भाषाबाट नेपाली भाषाको जन्म भएको कुरामा सहमत छन्। हाल नेपाली भाषा ज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य, दर्शन, आदि क्षेत्रमा प्रयोग भएर समृद्ध बनिसकेको छ। दुल्लु अभिलेखदेखि थालनी भएको यस भाषाको विकास अभिलेखकालपछि, आख्यानग्रन्थ एवम् साहित्यिक रचनाहरूबाट परिष्कृत हुँदै आएको हो। थालनीदेखि हालसम्मको नेपाली भाषाको विकास प्राथमिक, मध्यकालीन र आधुनिक गरी तिन चरणमा भएको छ।

शब्दकुञ्जी : अभिलेख, अपभ्रंस, आगन्तुक, मातृभाषा, मानकीकरण।

विषयपरिचय

नेपालका अधिकांश जनताले मातृभाषाको रूपमा बोल्ने भाषा नेपाली भाषा हो। यो भाषा नेपालभित्र र बाहिरसमेत बोलिन्छ। नेपाली भाषाको उत्पत्ति कसरी भएको हो भन्ने विषयमा भाषाविद्हरूमा मतभेद पाइँदैन। नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा भाषाविद्हरूबाट भिन्न मतहरू प्रस्तुत भएका छन्। नेपाली भाषा वि.सं १०३८ को अभिलेखदेखि लेख्य रूपमा प्रयोग हुँदै आएको प्रमाण भेटिएको छ। यसपछि विभिन्न समयमा विकास हुँदै गएर हाल सरकारी कामकाजको भाषा बनेको छ। यहाँ नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा देखिएका मतमतान्तरको उल्लेख गरी नेपाली भाषाको कालक्रमिक विकासको चर्चा गरिएको छ। प्रस्तुत सन्दर्भमा नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा देखिएका मतमतान्तरको उल्लेख गरी नेपाली भाषाको कालक्रमिक विकासको चर्चा गर्नु मुल समस्या मानिएको छ। नेपाली भाषाको उत्पत्ति सम्बन्धी धारणा खोजी गरी नेपाली भाषाको कालक्रमिक विकासक्रमको चर्चा यस लेखमा गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत आलेख नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकासको अध्ययनमा आधारित रहेको हुनाले नेपाली भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी मतमतान्तर र विकासको विश्लेषणका निम्ति द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। खासगरी विभिन्न पुस्तक, अनुसन्धान प्रतिवेदन, विभिन्न किसिमका जर्नल र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। सामग्रीको विश्लेषणका निम्ति ऐतिहासिक भाषाविज्ञान अन्तर्गतको वृक्षरेख सिद्धान्तको अवधारणालाई आधार बनाइएको छ।

छलफल तथा परिणाम

नेपालमा बोलिने भारोपेली, चिनियाँ-तिब्बती, आग्नेयली र द्रविड चार परिवारका भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषा भारोपेली परिवार अन्तर्गत पर्ने भाषा हो। ई.पू. २५०० तिर जन्मेको यो भाषापरिवार अन्तर्गतका भाषाले संसारको ठूलो क्षेत्र ओगटेको छ। संसारमा सबैभन्दा धेरै वक्ताहरू यसै भाषापरिवारमा छन् र भाषा साहित्यको विकासमा यो सबैभन्दा अगाडि रहेको छ (तिवारी, १९७६ई. पृ. १६५)। लामो समयदेखि धेरै मानिसहरूले ठूलो क्षेत्रमा बसेर प्रयोग गर्दै आएका हुनाले यसका विभिन्न शाखाहरू जन्मेका छन्। नेपाली भाषा पनि यसैको एउटा शाखा अन्तर्गत पर्ने भाषा हो। यो भाषा नेपालभित्र प्रयोग गरिने भाषाहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै जनसंख्याले बोल्ने भाषा हो। यो नेपालको राष्ट्रभाषा, कार्यालयीय भाषा र सम्पर्क भाषा हो। बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, कामी, दमाइ, सार्की आदिले मातृभाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दछन् भने अन्य भाषीहरूको यो सम्पर्क भाषा हो। कर्णाली अञ्चलको सिंजा प्रान्तबाट एघारौँ शताब्दीदेखि प्रयोगमा आएको यस भाषाको सर्वप्राचीन अभिलेख वि.सं. १०३८ मा फेलापरेको छ (गिरी, २०६३ पृ. ७७)। त्यस समयमा कर्णाली प्रदेशका नागराजले यसको प्रयोगको सुरुवात गरेका हुन् भने त्यसपछि लिच्छवी काल, मल्ल काल तथा शाह काल हुँदै अगाडि बढेको छ (बन्धु, २०२५ पृ. ७५)। नेपाली भाषामा प्रशस्त साहित्यको सिर्जना भएको छ। यस भाषामा कोश निर्माण भएका छन्, व्याकरण निर्माण भएका छन्, विभिन्न पाठ्यपुस्तकहरू लेखिएको छ, संचारको व्यापक विकास र विस्तार भएको छ, अनुवाद भएको छ (आचार्य, २०२२पृ. ८२)। वि.सं. २०५८ सालको जनगणनाअनुसार नेपाली भाषा बोल्नेको संख्या १,१०,५३,२२५ अर्थात् नेपालको कूल जनसंख्याको ४९.६१ प्रतिशत रहेको थियो भने वि. सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार यो भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या १,१८,२६,९५३ रहेको छ (गौतम, २०६९ पृ. २६३)। यस तथ्याङ्कका आधारमा नेपाली भाषा बोल्नेको सङ्ख्या बढिरहेको पुष्टि हुन्छ।

नेपाली भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी मत

नेपाली भाषा भारोपेली परिवारको कुन शाखा र उपशाखा अन्तर्गत विकसित भएको हो भन्ने विषयमा विद्वानहरू बिच मतैक्य पाइँदैन। भारोपेली भाषापरिवारका भाषाहरूको ध्वनि परिवर्तन सम्बन्धी सन् १८७० मा भाषाशास्त्री अस्कोलीले गरेको अध्ययनका आधारमा बैडू नाम गरेका विद्वानले सबैभन्दा पहिला भारोपेली परिवारका भाषालाई शतम् र केन्तुम् गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेका थिए (द्विवेदी, १९६४ई, पृ. २८१)। उनका अनुसार केन्तुम् वर्गमा केल्टेली, जर्मन, इटालेली, तोखारेली र ग्रिसेली पर्दछन् भने शतम् वर्गअन्तर्गत अल्बानियाली, आर्मेनियाली, बाल्टेली, स्लाभेली र भारत इरानेली पर्दछ। सतम् वर्गको भारत-इरानेली शाखाका इरानेली, दरद र भारतीय आर्यभाषा गरी तिन उपवर्ग देखापर्दछन्। भारतीय आर्यभाषाको प्राचीन स्वरूप संस्कृत हो र त्यही संस्कृत भाषा प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको हो (प्रधान, १९६१, पृ. ४१)। नेपाली भाषा सतम् वर्गको आर्य-इरानेली शाखा अन्तर्गत पर्ने भारतीय आर्यभाषा संस्कृतबाट प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको कुरा सबैले स्वीकार गरेका भए पनि विभिन्न प्राकृत र तिनबाट विकसित भएका विभिन्न अपभ्रंश भाषाहरूमध्ये कुन प्राकृत र कुन अपभ्रंशबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको हो भन्ने विषयमा विद्वानहरूका बिच मतमतान्तर पाइन्छ (गौतम, २०६७ पृ. ३४४)। यस सम्बन्धमा विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी विद्वानहरूले आ-आफ्ना मतहरू प्रकट गरेका छन्।

(क) रुडोल्फ हर्ली : उनी नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा प्रथम मत प्रकट गर्ने विदेशी विद्वान् हुन् । उनले सन् १८८० मा प्रकाशित पुस्तक *गौडीय भाषाको तुलनात्मक अध्ययन* मा आधुनिक आर्य भाषालाई पूर्वी गौडी, पश्चिमी गौडी, उत्तरी गौडी र दक्षिणी गौडी गरी चार भागमा विभाजन गरी नेपाली भाषाको सम्बन्ध उत्तरी गौडीसँग भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (हर्ली, १८८०, पृ. ३९) ।

(ख) ग्रियर्सन : अर्का विद्वान् डा. अब्राहम ग्रियर्सन हुन् । यिनले *भारतीय भाषाको सर्वेक्षण* ग्रन्थको नवौं ठेलीको चौथो भागमा होर्नको मतसँग असहमति जनाउँदै नेपाली भाषाको सम्बन्ध राजस्थानीसँग भएको बताएर शौरसेनी प्राकृत र त्यसैको अपभ्रंशबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको विचार प्रस्तुत गरेका छन् (ग्रियर्सन, १९२७ पृ. ९५) ।

(ग) सुनीतिकुमार चटर्जी : नेपाली भाषाको उत्पत्ति सम्बन्धमा चर्चा गर्ने अर्का विद्वान् भाषाशास्त्री डा. सुनीतिकुमार चटर्जी हुन् । यसमा यिनको मत अझ भिन्न छ । उनले आफ्नो सन् १९१६ मा प्रकाशित पुस्तक *बङ्गाली भाषाको उत्पत्ति र विकास* ग्रन्थमा आधुनिक आर्य भाषालाई दक्षिणात्य, प्राच्य, मध्यदेशीय, प्रतीच्य र उदीच्य गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गरी नेपाली भाषालाई उदीच्य वर्गको खस भेदअन्तर्गत राखेका छन् । यसरी उनले नेपाली भाषा खस प्राकृत र त्यस अन्तर्गतको अपभ्रंशबाट विकसित भएको भन्ने नयाँ मत प्रस्तुत गरेका छन् (चटर्जी, १९३३ई पृ. ४३) ।

(घ) राल्फ लिलि टर्नर : यिनले *नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिपरक शब्दकोश* १९३१ को भूमिकामा प्राचीन नेपालीको उत्पत्ति मागधी प्राकृत र त्यसैको अपभ्रंशबाट तथा उत्तरकालीन नेपालीको उत्पत्ति शौरसेनी प्राकृत र त्यसैको अपभ्रंशबाट भएको बताएका छन् (टर्नर, १९३१ई. पृ. ६६) । वि.सं. २०१३ मा प्रकाशित उनकै अर्को पुस्तक *नेपाली भाषाको मूल* मा नेपाली भाषालाई संस्कृतको भाषिका भन्दै संस्कृतको पश्चिमोत्तरीय शाखाबाट विकसित भएको मानेका छन् (टर्नर, २०१३ पृ. २३) ।

(ङ) सूर्य विक्रम ज्ञवाली : नेपाली विद्वान् सूर्यविक्रम ज्ञवालीले नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा आफ्ना मतहरू प्रकट गरेका छन् । यसक्रममा उनले *नेपाली भाषाको विकासको संक्षिप्त इतिहास* पुस्तकको भूमिकामा नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट विकसित शौरसेनी प्राकृतको सन्तति भएको बताएका छन् (ज्ञवाली, २०१९ पृ. च) ।

(च) बालकृष्ण पोखरेल : बालकृष्ण पोखरेलले *राष्ट्रभाषा* कृतिको प्रथम संस्करण २०२२ मा नेपाली भाषालाई शौरसेनी प्राकृतबाट जन्मेको उल्लेख गरेका छन् भने त्यसै पुस्तकको आठौं संस्करण (२०४८) मा शौरसेनी ? प्राकृतबाट खस अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको उल्लेख गरेका छन् (पोखरेल, २०२२ पृ. ३२, पोखरेल, २०४८ पृ. ४३) ।

(छ) तारानाथ शर्मा : भाषाशास्त्री तारानाथ शर्माले वि. सं. २०३९ मा प्रकाशित *नेपाली साहित्यको इतिहास* कृतिमा भारोपेली खलकको भाषा संस्कृतका विभिन्न प्राकृतमध्ये कुनैबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको हुन सक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (शर्मा, २०३९ पृ. ५५) ।

(ज) चूडामणि बन्धु : नेपाली भाषाको गहन अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने प्रसिद्ध भाषाशास्त्री चूडामणि बन्धुले वि. सं. २०३६ सालमा प्रकाशित *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* पुस्तकमा सबैभन्दा प्रामाणिक र आधिकारिक मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार नेपाली भाषा हिमाली भेगअन्तर्गत खस वर्गबाट विकसित भएको भन्दै खस अपभ्रंशबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको विचार प्रस्तुत गरेका

छन् (बन्धु, २०३६ पृ. ३५) । उनको यस विचारमा भाषाशास्त्रीहरू प्रा. मोहनराज शर्मा, प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतम तथा प्रा.डा. रामचन्द्र लम्सालको समेत सहमति रहेको पाइन्छ । यसरी नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा विदेशी तथा स्वदेशी भाषाशास्त्रीहरूले भिन्नाभिन्नै मतहरू प्रकट गरेका भए पनि निष्कर्षमा नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट उत्पन्न खस प्राकृत अन्तर्गत खस अपभ्रंशबाट विकसित आधुनिक आर्यभाषा हो भन्न सकिन्छ ।

नेपाली भाषाको विकास

नेपाली भाषाको उत्पत्तिसँगै यसको प्रयोगमा क्रमिक विकास अभिलेखबाट आख्यानलेख, आख्यानलेखबाट साहित्य सिर्जना र तिनको खोज-अनुसन्धान हुँदै आएको छ । अझ पछिल्लो चरणमा आएर भाषिक अध्ययन, व्याकरण लेखन, शब्दकोशको निर्माण तथा आमसंचारका साधनहरूको विकासले नेपाली भाषाको मानकीकरणका सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

नेपाली भाषाको सर्वप्राचीन लेख्य रूप वि. सं. १०३८ को अभिलेखको भाषा हो । एघारौँ शताब्दीको प्रारम्भदेखि हालसम्मको लगभग एक हजार वर्षको इतिहास नेपाली भाषाको विकासक्रमको इतिहास हो । यस समयबीच भाषामा भएको विकास, परिवर्तन र देखापरेका विभिन्न अभिलक्षणका आधारमा नेपाली भाषाको कालिक भेद निर्धारण गरिएको छ (पोखरेल, २०२२ पृ. ५२) । भाषाको विकासमा देखिएको भेदलाई अभिलेखीय नेपाली भाषा, मध्यकालीन नेपाली भाषा र आधुनिक नेपाली भाषा गरी तीन चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

अभिलेखीय नेपाली भाषा (आरम्भदेखि वि. सं. १५५४ सम्मको भाषिक रूप)

नेपाली भाषाको विकासको यस अवधिलाई अभिलेख काल पनि भनिन्छ । पूरा प्रमाणित भइनसके पनि हालसम्मको खोज अन्वेषणका आधारमा नेपाली भाषामा लेखिएको प्रथम अभिलेख दुल्लु अभिलेख हो । यसको समय वि. सं. १०३८ मानिएको छ । नेपाली भाषाका खोज अन्वेषक पूर्णप्रकाश नेपालले पत्ता लगाएको यो अभिलेख कर्णाली प्रदेशका नागराजका उत्तराधिकारी दामुपालका समयमा दैलेख जिल्लाको दुल्लुमा रहेको विजयस्तम्भको आडमा लेखिएको शिलास्तम्भलाई नै अहिलेसम्मको प्राचीन अभिलेख भनिन्छ । यसमा प्रयोग गरिएको भाषा यस्तो छ : ॐ द्मे हुं दामुपालका भुपाल रेष भई । किष्णु अडैको भाइ, सउपाल अडै सा ३०३ (वि.सं. १०३८) । यसपछिको अर्को अभिलेख हुम्लाको रेलिङ गुम्बामा रहेको वि.सं. १३१२ को अभिलेख हो । यसमा प्रयुक्त नेपाली भाषाको स्वरूप यस्तो छ : हाम्रा आलि अटली अटल कर करि अक्रया छु । यसपछि वि.सं १३१७-२७ को अशोकचल्ल कालीन दुल्लु, पादुकाको सउना कर्क्यानीको शिलाभिलेख नै नेपाली भाषाको अर्को प्रामाणिक अभिलेख हो (बन्धु, २०२५, पृ. ४७) । त्यसपछि अङ्गामको विनायकस्थित पञ्चदेवलमा रहेको अक्षय मल्लको अभिलेख (१३३७) देखापर्छ । यसपछि क्रमशः निम्नानुसारका अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन्, जसको विषय मूलतः विज्ञप्ति, दानपत्र, बिर्ता-बकस, ज्योतिष, प्रशासनिक व्यवस्था, आचार नीति, औषधिमूलो आदि रहेको पाइन्छ (पोखरेल, २०२२, पृ. ५२) :

- (क) आदित्य मल्लको गोर्खा ताघबाइ गुम्बाको वि.सं. १३७८ को अभिलेख
- (ख) पुण्य मल्लको गोर्खा अभिलेख - वि.सं. १३८५
- (ग) पुण्य मल्लको गोहणलिखित पिथर्पु अभिलेख वि.सं. १३९३
- (घ) पुण्य मल्लको पिउथर्पु अभिलेख वि.सं. १३९४
- (ङ) अपाडराज पृथ्वीमल्लको शिवदेव पण्डित लिखित कनकपत्र वि.सं. १४१३
- (च) पृथ्वी मल्लको जुठाद्यो जोइसी लिखित ताम्रपत्र वि.सं. १४१५
- (छ) अभय मल्लको वि.सं. १४४८ को अभिलेख

(ज) मेदिनी वर्मा राउलाको विष्णुदास आचार्य लिखित ताम्रपत्र वि.सं. १४५०

(झ) संसार वर्मा राउलाको अनेकु पण्डित लिखित ताम्रपत्र वि.सं. १४५३

अभिलेखीय नेपाली भाषामा तत्सम र तद्भव शब्दको प्रयोग हुनु आगन्तुक शब्दको प्रयोग नहुनु, गद्य भाषाको प्रयोग गरिनु, वि.सं. १३७८ को ताधबाई गुम्वाको धर्मपत्रमा सुरूमा नेपाली र तल भोटे भाषाको प्रयोग गरिनु, कर्ता कारक बुझाउने 'ले' विभक्तिको प्रयोग नहुनु, द्वितीय विभक्तिका रूपमा प्रयोग हुने कनको सट्टामा कँको प्रयोग गरिनु, 'लाई' विभक्तिको प्रयोग नगरी त्यसका सट्टामा अम् तथा अँ को प्रयोग गरिनु, बहुवचन सूचक 'हरू' र संयोजक 'र' को प्रयोग नपाइनु, राज्यद्वारा कुनै व्यक्तिका नाममा भाखापत्र गरिएको वा राज्यका राजाका सुकार्य उल्लेख गरिएको विषयवस्तु समावेश गरिनु, अभिलेखीय वर्णनमात्र पाइनु, कुनै साहित्यिक रचना नपाइनु आदि अभिलेखीय नेपाली भाषामा पाइने प्रमुख विशेषताहरू हुन् (गौतम, २०६७ पृ. ३४५) ।

मध्यकालीन नेपाली भाषा (वि.सं. १५५५ देखि १९५७ सम्म)

सिंजा राज्यको विखण्डन र बाइसे चौबिसे राज्यको प्रारम्भसँगै मध्यकालीन नेपाली भाषाको सुरुवात भएको हो । राज्यको विभाजनसँगै राजकीय भाषामा पनि विभाजन आई नेपाली भाषाका अनेक भाषिकाहरू जन्मन पुगे । भाषिक अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा पनि नेपाली भाषाको सामर्थ्यमा वृद्धि हुन थाल्यो । अठारौं शताब्दीमा आएर पृथ्वीनारायण शाहको नेपालको एकीकरणको अभियानसँगै नेपाली भाषाको विकास र विस्तार पनि राम्रोसँग हुन थाल्यो (बन्धु, २०२५ पृ. ४९) । मध्यकालको सुरूमा अभिलेखसँगै अगाडि बढेको नेपाली भाषा विभिन्न आख्यानग्रन्थ हुँदै साहित्यिक रचना सिर्जनासम्ममा विकसित भयो । अभिलेख हुँदै मोतीराम भट्टसम्म आइपुग्दाको नेपाली भाषाको स्वरूपलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) वि.सं. १५५५ को कार्बोरि विवोश शाहीको अभिलेख

यक्षराजगुर ठगुर आला मोप्लाका विशेषराजकि थपशुदा चौधान चौरशुदा वगरका निवाया लेकका सिलाका सुवाडा माया भै शिंजा पंचाशतारि का ५० षेत राखरेख मया भैछ ।

(ख) पृथ्वीनारायण शाहकालीन भाषा

उप्रान्त यो राजे दुई दुङ्गाको तरुल जस्तो रह्याछ । चीन बादशाहसित ठूलो घाहा राषनु । दखिनको समुद्रका बाखदहसित घाहा त राखनु तर त्यो महाचतुर छ । हिन्दुस्ताना दबाई राखेछ ।

पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशको रचनासँगै सुवानन्ददास, शक्तिवल्लभ अर्याल, इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी, भानुभक्त हुँदै मोतीरामसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषाले प्रसस्त परिष्कृति र अभिव्यक्तिगत सामर्थ्य प्राप्त गरिसकेको छ । जस्तै : यसै अवसरमा आजकालका च्याण्टा कविहरूलाई हित होस् भन्नका निमित्त यहाँ क्यै कविता गर्दछु । मोतीराम भट्टको भानुभक्तको जीवन चरित्रबाट (वि.सं. १९४८) ।

नेपाली भाषामा तत्सम र तद्भव शब्दका साथै आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिनु, गद्यका साथै पद्यमा साहित्य रचना गरिनु (पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश, विभिन्न सन्धि, सम्भौता र पत्रहरूको रचना गद्यमा भएको पाइन्छ भने सुवानन्ददास, शक्तिवल्लभ अर्याल, विद्यारण्य केशरी, भानुभक्त, मोतीराम भट्ट आदिले पद्यको रचना गरेका छन्), नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरू देखापर्न थाल्नु, लेखकहरूले क्षेत्रीय भाषिकामा विभिन्न ग्रन्थहरूको रचना गरेको पाइनु (वि.सं. १५५८ को

मानसाहीको अभिलेख र वि.सं. १६३८ को बिन्दुदासको अभिलेख खसानी भाषिकामा, वि.सं. १७८९ को प्रेमनिधिको प्रायश्चित प्रदीप, वाणिविलासको ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा र वि.सं. १८७२ तिरको बैतडी देवल हाटको अभिलेख महाकालीको क्षेत्रीय भाषिकामा, वि.सं. १८०९ को गंगा विष्णु द्विजको अजीर्न मञ्जरी खप्तड क्षेत्रको भाषिकामा, वि.सं. १७८९ को नरभूपाल शाहको रसुवाको अभिलेख, वि.सं. १७२० तिरको प्रताप मल्लको रानीपोखरी अभिलेख र पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश गोर्खाली भाषिकामा लेखिएका छन्), 'हरू' बहुवचन, ले, लाई विभक्ति एवम् र आदि संयोजकको प्रयोग हुनु, वस्तुवाची स्त्रीलिङ्गी व्यवस्था क्रमशः हट्दै जानु, व्याकरण लेखनको सुरुवात हुनु, विभिन्न औषधशास्त्रसम्बन्धी ग्रन्थको रचना हुनु, साहित्यमा विधागत रचनाको सुरुवात हुन थाल्नु आदि मध्यकालीन नेपाली भाषाका प्रमुख विशेषताहरू हुन् (गौतम, २०६७ पृ. ३४८) ।

आधुनिक नेपाली भाषा (वि.सं. १९५८ देखि हालसम्म)

गोरखापत्र पत्रिकाको प्रकाशन (वि.सं २०५८) सँगै नेपाली भाषा विकासको आधुनिक काल सुरु भएको मानिन्छ। मुद्रण र पत्रपत्रिकाको प्रकाशनले यस कालमा नेपाली भाषाको विकासका लागि ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ। सुगौली सन्धिपछि मेचीदेखि महाकालीसम्म नेपाली सीमा निर्धारण हुनु तथा नेपाल एउटै राज्यका रूपमा स्थापित भएपछि सम्पूर्ण नेपालीहरूले बोलचाल र लेखपढको भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई प्रयोग गर्न थाले। नेपालभित्र मात्र नभएर नेपाल बाहिरका दार्जिलिङ, सिक्किम, आसाम, भुटान, बर्मा लगायत विश्वमा विभिन्न देशसम्म नेपाली भाषाको विस्तार हुन पुग्यो (बन्धु, २०२५ पृ. ५२)। वि. सं. १९५८ पछि नेपालबाहिर वनारस तथा दार्जिलिङबाट थुप्रै साहित्यिक पत्रिकाको प्रकाशनले नेपाली भाषा साहित्यको विकासमा ठूलो योगदान पुग्यो। नेपालभित्रै पनि थुप्रै भाषा साहित्यसम्बन्धी पत्रिकाको प्रकाशन, हलन्त बहिष्कार (१९६५) भर्खरीवादी (२०१३), वर्णविन्यास सुधार आन्दोलन (२०३४) जस्ता भाषिक आन्दोलनहरू सञ्चालन भए। त्यस्तै गरी थुप्रै साहित्यिक आन्दोलनले साहित्यलाई नवीन धारा र शैलीमा प्रवेश गरायो। साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा साहित्यकारहरूले विधासचेतता सहित साहित्यको रचना गर्न थाले। भाषालाई व्यवस्थित गर्नका लागि व्याकरण लेखनलाई तीव्रता दिन थालियो। चन्द्रिका, मध्यचन्द्रिका, द्वस्वदीर्घको सवाइ जस्ता व्याकरणका माध्यमबाट नेपाली भाषालाई व्यवस्थित बनाउने प्रयास गरियो। विभिन्न शब्दकोशको निर्माण, भाषा र भाषिकाका बारेमा अध्ययन अनुसन्धानजस्ता कार्यले नेपाली भाषाले राष्ट्रभाषाको मान्यता प्राप्त गरेपछि यो पठनपाठनको माध्यम, प्रशासन सञ्चालनको माध्यम, श्रव्य-दृश्य-पाठ्य संचारको माध्यम, जनसम्पर्कको माध्यम, सिर्जना र समालोचनाको माध्यम भाषाका रूपमा विकसित बन्न पुग्यो। यति मात्र होइन यसको विकासकै कारण भारतको संविधानमा पनि नेपाली भाषाले राष्ट्रिय भाषाको स्थान प्राप्त गर्न सक्यो। यसरी नेपाली भाषा आधुनिक कालमा आएर आधुनिकीकरण र मानकीकरणको तीव्र प्रयासले उन्नत भाषाका रूपमा विकसित बन्न पुगेको छ (गौतम, २०६७ पृ. ३४९)।

आधुनिककालीन नेपाली भाषाका विशेषताहरूलाई बुँदागत रूपमा यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

(क) नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषाका रूपमा रही पठनपाठन तथा कार्यालयको औपचारिक भाषा बन्नु,

- (ख) लामो समयदेखि ठूलो क्षेत्रमा धेरै जनताहरूले प्रयोग गर्दै आएका कारण यसका क्षेत्रीय भेदहरू देखापर्नु तथा तिनका विभिन्न उपभाषिकाहरू सबैको अध्ययन अनुसन्धान समेत हुनु,
- (ग) नेपाली भाषाले भाषिक कार्य सम्पादनका सन्दर्भमा नेपालभित्र र नेपाल बाहिरका विभिन्न भाषाहरूबाट शब्द ग्रहण गरी नेपाली भाषाको शब्दभण्डार समृद्ध बन्नु,
- (घ) विभिन्न व्याकरणहरूको निर्माण हुनु र ती व्याकरणले नेपाली भाषालाई व्यवस्थित र एकरूप बनाउन व्याकरणका विभिन्न कोटि र धारा निर्धारण गरी सोहीअनुरूपको प्रयोग गरी भाषा व्यवस्थित बन्नु,
- (ङ) नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, अर्थ, कर्मकता, उपसर्ग, प्रत्यय, सन्धि-सम्बन्धी आफ्नै व्याकरणिक व्यवस्था निर्धारण हुनु,
- (च) भाषाको स्तरीकरण र मानकीकरणका लागि विभिन्न प्रयासहरू गरिनु,
- (छ) व्याकरण लेखन र शब्दकोश निर्माणमा जोड दिइनु,
- (ज) साहित्य तथा समालोचना लेखनाले भाषा विकसित बन्दै जानु,
- (झ) रेडियो, टि. भी., पत्रपत्रिका आदि सञ्चार माध्यममा नेपाली भाषाको अत्याधिक प्रयोग भइरहनु,
- (ञ) नेपालभित्र र नेपालबाहिर समेत सम्पर्क भाषाका रूपमा प्रयोग हुँदै जानु र
- (ट) विभिन्न पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दावलीको निर्धारण र प्रयोग तथा विभिन्न संचार माध्यममा प्रयोग गरिने फरक फरक शैलीका कृतिरचनाहरू हुनु आदि

निष्कर्ष

नेपाली भाषाको इतिहास लगभग एक हजार वर्षको छ । यति लामो इतिहास बोकेको भाषाको उत्पत्ति कुन मूल भाषाबाट के कसरी भएको हो भन्ने विषयमा मत भिन्नता छ । भारोपेली भाषा परिवारको कुन शाखाबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको हो भन्नेमा मत भिन्नता रहेको छ । भारोपेली परिवारको शतम् वर्गमा पर्ने आर्य इरानेली शाखाको आर्य भाषाबाट नेपाली भाषाको जन्म भएको हो भनने कुरामा धेरैको राय मिलेको छ । ज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य, दर्शन, आदि क्षेत्रमा प्रयोग भएर समृद्ध बनिसकेको नेपाली भाषाको विकासलाई तिन चरणमा विकसित भएको मानिन्छ । समय क्रमले गर्दा कालान्तरमा एउटा भाषाले अर्को स्वरूप लिएको हुन्छ । दुई समय बिन्दुको अन्तरबाट भाषाको कालिक भेद उत्पन्न हुन्छ । प्राचीन नेपाली भाषा र अहिलेको नेपाली भाषामा निकै अन्तर देख्न सकिन्छ । भाषाको प्रयोगक्षेत्र विस्तार हुँदै जाँदा शब्दभण्डार, वाक्यगठन, रूपात्मक संरचना आदिमा फरक पर्दै जान्छ । लामो समयको अन्तरालमा कुनै पनि भाषाका वक्ताहरूको अन्य विभिन्न भाषाभाषीहरूसँगको सम्पर्कले सांस्कृतिक प्रभाव आदानका साथै भाषिक आदान पनि बढेको हुन्छ । भाषाभाषीहरूको शैक्षिक- बौद्धिक आवश्यकता र स्तरको विस्तार हुँदै जाँदा त्यसको प्रभाव उनीहरूको भाषामा पर्नु स्वाभाविक हुन्छ । नेपाली भाषाले एक हजार वर्षको आफ्नो इतिहासमा ज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य, दर्शन, आदि क्षेत्रमा प्रयोग भएर समृद्धि प्राप्त गरेको छ । नेपाली भाषाको विकासमा देखिएको भेदलाई तीन चरणमा विभाजन गरिएको छ । हालसम्मको खोज अन्वेषणका आधारमा नेपाली भाषामा लेखिएको प्रथम अभिलेख दुल्लु अभिलेख हो । यस अभिलेखदेखि थालनी भएको नेपाली भाषा क्रमशः परिवर्तन हुँदै आयो । नेपाल राज्यको विभाजनसगै

राजकीय भाषामा पनि विभाजन आई नेपाली भाषाका अनेक भाषिकाहरू देखिन थाले । पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गरेसँगै नेपाली भाषाको पनि विकास र विस्तार हुन थाल्यो । अभिलेखकालपछि नेपाली भाषालाई विभिन्न आख्यानग्रन्थ एवम् साहित्यिक रचनाहरूले परिष्कृत पाउँ लागे । गोरखापत्रको प्रकाशनपछि नेपाली भाषा अझ बढी परिष्कृत र परिमार्जित रूपमा देखिएको छ । समग्रमा नेपाली भाषाको कालिक भेद अभिलेखीय, साहित्य रचना प्रकाशन र स्तरीकरणतर्फका प्रयासका रूपमा देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- असिर, आर. ई. र अन्य (सम्पा.), (ई. १९९४), *दी इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज एण्ड लिङ्ग्विस्टिक्स*, भोलुम-७, अक्सफोर्ड, न्यूयोर्क: सोल एण्ड टोकियो, प्रिगायन प्रेस ।
- आचार्य, बाबुराम (२०२२), *नेपालको सङ्क्षिप्त वृतान्त*, काठमाडौं ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव, (२०६३), *भाषाविज्ञान भाषा र भाषिका*, काठमाडौं: एकता बुक्स डिष्ट्रिब्युटर्स ।
- ग्रियर्सन, जी.ए. (१९२७ई), *लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अफ इन्डिया*, भोलुम I, पार्ट I, कलकत्ता ।
- टर्नर, आर.एल. (१९३१ई.), *अ कम्पेरेटिभ एन्ड इटिमोलोजिकल डिक्शनरी अफ द नेपाली ल्याङ्ग्वेज*, लन्डन ।
- गौतम, देवीप्रसाद र अन्य,(२०६७), *सामान्य भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- गिलसन, एच.ए., (१९६१ई), *एन इन्ट्रोडक्सन टु डिस्ट्रिक्टिभ लिङ्ग्विस्टिक्स*, हल्ट रिनेहार्ड एण्ड विन्सटन ।
- द्विवेदी, देवीशङ्कर, (१९६४ई), *भाषा और भाषिकी*, आगरा: लक्ष्मीनारायण प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि, (२०२५), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन ।
- प्रधान पारसमणि, (१९६१ई), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास*, दार्जीलिङ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०१९), *नेपाली भाषाको कथा*, ललितपुर जगदम्बा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०२२), *राष्ट्रभाषा*, काठमाडौं : एजुकेसनल इन्टर्प्राइजेज ।
- सापकोटा महानन्द (२०२०), *खस र खस भाषा*, विराटनगर ।
- साङ्कृत्यायन, राहुल (२०१५), *कुमाउँ, वाराणसी : श्रावणी* ।
- चटर्जी, सुनीतिकुमार (१९४९ई), *राजस्थानी भाषा*, राजस्थान : राजस्थान विद्यापीठ ।
- चटर्जी, सुनीतिकुमार (१९३३ई), *नेपाली भाषाका विकासको सङ्क्षिप्त इतिहास*, दार्जीलिङ ।
- हर्ली, आर. (१८८०ई), *अ कम्पेरेटिभ ग्रामर अफ द गौडियन ल्याङ्ग्वेज*, लन्डन ।
- ज्ञवाली, सूर्यविक्रम (२०१९), *नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास*, काठमाडौं : रोयल नेपाल एकेडेमी ।